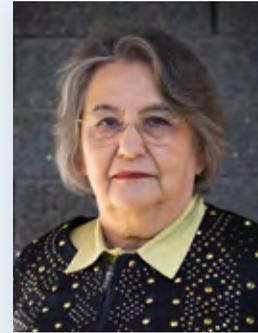

טופוס ספרותי כגשר בין עולמות

מאת פרופ' לאונה טוקר

במקומם שמו וגילו של האב: הייתה שם מכסה, והפרטים הקטנים לא עניינו את השופטים.

בערך כך מסופר האירוע אחרי כשלושים שנה בספרו של תומס קרלייל (Thomas Carlyle) על המהפכה הצרפתית. אך בזיכרון הקולקטיבי קצר הטווח הסיפור נשמר מדויק פחות אך דרמטי יותר. בתמונות של הציירים ז'יררדה (Abraham Girardet) ופראגונאר (Jean-Honoré Fragonard) נראים השומרים פולשים לתא, כשבידם לפיד זוהר – סצנה כזאת מתאימה יותר למדיום הוויזואלי. בשירו של המשורר ז'ופרה

ביום 26 ביולי 1794, דרך החריץ בדלת התא שלו בכלא סנט לזאר, שבו הוא היה כלוא עם בנו בן ה-22, שמע רב־אלוף דה לואזרול (de Loizerolles) את הקראת שמות הנאשמים. הרשימה כללה את השם של בנו, פרנסואה (François), שבאותה שעה ישן שנת ישרים. "אני לואזרול", אמר האב לשליחיו של רובספייר (Robespierre), ונלקח למשפט בקונסיירז'רי (Conciergerie) במקום בנו, ומשם לגיליוטינה – היה זה יום אחד לפני מעצרו של רובספייר ולפני הסוף של הטרור המהפכני הגדול. בכתב האישום נמחקו שמו הפרטי וגילו של הבן בעט גס, ונכתבו

אבל כבר במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה הופיעו סימנים שהטופוס הזה מיצה את עצמו. ברומן של ג'ורג' אליוט (George Eliot) "דניאל דרונדה" (1876) סיפור דומה מקבל פירוש חתרני. הגיבור הטרומ-ציוני מרדכי כהן מספר לאחותו מירה על צעירה יהודייה המאוהבת במלך והמקריבה את עצמה כדי להציל אישה אחרת, שאותה המלך אוהב. לדעת מירה, הצעירה שואפת למעשה לניצחון על יריבתה בזיכרונן של המלך: האקט שלה הוא לא אקט גבורה אלא אקט המבטא אנוכיות פסיכולוגית. למרדכי אין מה לומר על ניפוץ המיתוס הזה, חוץ מטיעון אישי – לדעתו, מירה קראה יותר מדי מחזות מודרניים.

כבר בעשור שלפני "דניאל דרונדה", ברומן של ויקטור הוגו "עלובי החיים" (1862), הציניקן גרנטאיר (Grantaire) לועג לזכרו של לואזרול, ובאותה נשימה לועג גם לישו הנוצרי, המקריב את עצמו למען האנושות, וגם לאגוסטין, האח הקטן של רובספייר, שבמחנה מפוארת בחר לעמוד למשפט עם אחיו (אך ניסה להימלט, ללא הצלחה, אחר כך). גם המוטיב הזה – בחירה במוות מתוך סולידריות – חוזר על עצמו ברומנים, כגון "המלכה מרגו" ו"האביר של מייזון רוז" של דיומא ו"אחרון הצדיקים" (1959) של אנדרה שוורץ-ברט (André Schwarz-Bart). זהו גם סיפור מותה של הנזירה בלאנש (Blanche), תוספת בדיונית של הסופרת גרטרוד פון לה פורט (Gertrude von Le Fort), בנובלה "האחרונה בגרדום" (Die Letzte am Schafott, 1931), לעובדה היסטורית – מות הקדושים של 16 נזירות כרמליטיות (העשוי לכפר על החטאים של אחרים) בחודש האחרון של "הטרור הגדול" במהפכה הצרפתית. תוספת זו אומצה גם בעיבודים ספרותיים מאוחרים יותר של העלילה, כולל המחזה של ג'ורג' ברנאנוס (Georges Bernanos) "הדיאלוגים של הכרמליטיות" (1948), הבסיס לאופרה (1957) של פרנסיס פולנק (Francis Poulenc) שהוצגה לא מזמן במשכן לאמנויות הבמה בתל אביב. ◀

(Louis-François Jauffret) האב מצפה שהשומרים יבואו לקחת אותו; הוא מופתע כשקוראים לבנו ומייד מחליט להחליפו – כאן הבן הוא ער ונאנק מחוסר אונים. בגרסתו של הבן עצמו, נודע לו על ההקרבה העצמית של אביו רק למחרת ההוצאה להורג, כאשר כבר היה משוחרר מהכלא. גם האירוניה הטרגית של מותו של האב יום לפני תום תקופת הטרור לא נתנה מנוח ליוצרים: באופרה של ז'דין (Louis-Emmanuel Jadin), שנכתבה בדצמבר 1794, הזמן מתקצר: רובספייר נופל לא למחרת אלא באותו יום שבו שופטים את לואזרול, והקהל הנלהב משחרר את האב הגיבור לזרועות בנו.

המוטיב של הקרבה עצמית במקום אדם אחר הפך לטופוס ספרותי¹, כלומר לנושא בווריאציות שונות העובר מיצירה ליצירה ומשפה לשפה תוך כדי חציית הגבולות בין עמים.² סיפורו של לואזרול חצה את הגבול הימי לאנגלייה (במידה רבה בזכות קרליל) וכבש את דמיונם של סופרים רבים. ברומן "זנוני" (Zanoni, 1842) מאת הסופר האנגלי בולוור-ליטון (Edward Bulwer-Lytton) הגיבור מובל לגיליוטינה לא במקום בנו אלא במקום אשתו האהובה (וגם זה קורה ב-26 ביולי, ערב מעצרו של רובספייר, וגם במסגרת מכסה), וברומן המפורסם של דיקנס "בין שתי ערים" (1859) מחליף הגיבור את בעלה של אהובתו. היחסים מסתבכים עוד יותר ברומן של אלכסנדר דיומא האב (Alexandre Dumas) "האביר של מייזון רוז" (Le Chevalier de Maison-Rouge, 1845). בשלושת הרומנים האלה ההקרבה העצמית אינה אקט ספונטני אלא פרי תכנון סודי מדויק. הטופוס של הקרבה עצמית למען היריב במשולש האהבה הופיע גם במחזה של וילקי קולינס (Wilkie Collins) "עמקים קפואים". המחזה של ווט פיליפס (Watt Phillips) "הלב המת" מסתיים בהקרבה עצמית של הגיבור למען בנה של האישה האהובה.

כלפי הפוליטיקה של זהויות שמעדיפה נאמנות לקהילה מצומצמת (כולל התא המשפחתי) על פני האינטרסים של הכלל.⁵

תהינה הסיבות אשר תהינה, בתחילת המאה העשרים הוחלף הטופוס של הקרבה עצמית למען הצלת חיי אחר בטופוס חדש: סיפור חיים בצל הידיעה שמישהו אחר מת במקומך, כאילו דיקנס היה כותב המשך ל"בין שתי ערים" שבו האיש שניצל בזכות ההקרבה העצמית של הגיבור צריך להמשיך ולהתקיים בתודעה מתמדת שעליו להיות גם הוא וגם אחר, לחיות בשביל שניים, ואולי לכבד את המת בניסיונות להידמות לו. גם הטופוס הזה חוצה גבולות של ספרויות לאומיות ומקשר בין עולמות. תכונות מסוימות של טופוס זה הופיעו בספרות כבר במאה התשע-עשרה, למשל ברומן "הארוסים" (1827) מאת אלסנדרו מנצוני (Alessandro Manzoni), שם צעיר חסר רסן הופך לנזיר צדיק מתוך חרטה על הריגתו אדם, והוא נושא את שמו של האדם שאותו הרג. מרכיב אחר קיים בסיפורים שבהם החולה מבריא, אך מי שטיפל בו במסירות נדבק במחלתו ומת ממנה, לדוגמה ברומנים "היורש של רדקליף" (1853) מאת שרלוט יאנג (Charlotte Yonge) ו"רות" (1853) מאת אליזבת גאסקל (Elizabeth Gaskell), ובסיפור "טיפוס" (1887) מאת אנטון צ'כוב. אך מכלול הנושאים הקשורים להישרדות במקום אחר פותח במלואו במאה העשרים, גם בכתיבה אוטוביוגרפית וגם בנרטיבים בדיוניים.

ב-1929 דמיטרי ליחצ'ב (Dmitri Likhachev), מדען סובייטי דגול בעתיד, בתחומי פילולוגיה ותורת האמנות, היה כלוא באחד ממחנות הריכוז הראשונים בברית המועצות, באיי סולובצקי שבצפון רוסיה. בימים ההם עדיין הותרו ביקורים

אף אם טופוס שוקע, אין שקיעתו מעידה בהכרח על היעלמותה מהעולם של התופעה שאותה הוא מייצג. מוטיב הבחירה המודעת בהקרבה עצמית במקום ולמען אחר ידוע היטב בספרות השואה. ב"צופן: אדמע" של ק. צטניק, למשל, מתחנן פני הצעיר לפני הקאפו שהעונש שהוטל על אביו – 25 מלקות – יוטל עליו במקום. הוא אינו שורד את המלקות (בזיכרונות של הרמן קהן, "האש והאור"³, מתואר אירוע דומה, אך שם הבן נשאר בחיים, כנראה משום שהמכות של הקאפו היו אכזריות פחות).

במציאות של ארצנו, ב-7 באוקטובר 2023 (השבת השחורה) היו מעשי גבורה והקרבה עצמית רבים למען הצלת חיי אחרים. בקיבוץ נחל עוז סגר שלמה רון בן 85 את אשתו, את בנותיו ואת נכדו בממ"ד והתיישב על כורסה בסלון ליצור רושם כאילו היה קשיש בודד; המחבלים ירו בו והרגו אותו ולא המשיכו בחיפושים בביתו. בקיבוץ ניר עם קפץ רב"ט מתן אברג'יל על רימון שזרקו מחבלים והציל את חבריו. אותו מעשה גבורה אירע גם בכפר עזה: נטע אפשטיין קפץ על רימון, ובכך הציל את אהובתו. וגם בנתיב העשרה כך הציל גיל תעסה את ילדיו. היו מעשים רבים כאלה גם במלחמות ישראל אחרות (למשל קפיצתו של רועי קליין על הרימון במלחמת לבנון השנייה) ובמלחמת העולם השנייה. אך הטופוס הספרותי של הפקה סודית, ארגון מורכב בידי הגיבור להחלפת הנדון למוות כבר איבד מקסמו, ונתפס כ"ספרותי מדי".

יש הטוענים שהעניין בסיפורו המכונן של לואזרול אבד במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה בגלל החשדנות הצרפתית המודרנית כלפי ה"קומונוטריזם" (communautarisme)⁴, כלומר

בעמודים הקודמים: איר 1. אברהם ז'ירדה, מסירות האב. מקור: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Le_Dévouement_de_Loizerolles,_père._Prison_Saint-Lazare,_rue_du_Faubourg_Saint-Denis,_10ème_arrondissement._D.3092.jpg

רדום כאשר המשמר קורא את שמו מרשימת הנדונים – הוא מנסה לקום ולהתייצב אך אינו מצליח. המשמר לוקח אדם אחר במקומו – מהנדס ממוצא גרמני ששמו דיקשטיין, הנועל מגפיים טובים שהמנצחים חפצים בהם. לגיבור לא נותר אלא לאמץ את זהותו של דיקשטיין כדי לשרוד – הטקסט אינו "מגלה" את שמו המקורי, גם לא לקורא. כל חייו אחרי השחרור, בכל הטלטלות הקשות שהוא עובר ועד מותו ב־1965, הוא מנסה להידמות למהנדס דיקשטיין, עד כמה שזה מתאפשר לאדם חסר השכלה. הוא רוצה להיות כמו דיקשטיין – מסודר, סולדי, שקט; הוא משתדל לחיות חיים של אדם חכם וטוב אם כי מקומו כמעט בתחתית המזון בחברה.

סקירה קצרה זאת נועדה להמחיש שתי תופעות שמבדילות טופוס מסתם נושא החוזר בספרויות לאומיות שונות: (א) מאסה קריטית, כלומר הכמות שעושה את ההבדל – על פי הגל (כמות ההופכת לאיכות) וגם בהקשר של פיזיקה גרעינית (כמות החומר הדרושה לפיצוץ), ו(ב) מה שלודוויג ויטגנשטיין קרא "דמיון משפחתי":⁶ במשפחה, אדומה ל־ב ו־ב דומה ל־ג, אך ג לאו דווקא דומה ל־א.

את התופעה הראשונה – מאסה קריטית – אדגים בכמה מהיצירות שמצביעות על קיומה של כמות מספקת של סיפורים המציגים את נושא החיים שהשתמרו אצל אחד על חשבון חייו של האחר.

אחת היצירות, משנת 1965, היא זיכרונות השואה של אלכסנדר דונט (Alexander Donat) – "מלכות החורבן" (*The Holocaust Kingdom*). שמו של המחבר, יהודי פולני, היה למעשה ברג. הוא החליף זהויות עם בחור בשם דונט שרצה להישאר במחנה שאותו ברג רצה לעזוב, כל אחד משיקוליו שלו. ההחלטות שלהם התגלו כגורליות: דונט האמיתי נספה, וברג ניצל. הוא שמר על שמו כדונט לכבוד הבחור שמת, וגם הוריש את השם הזה לבנו. ◀

בכל פעמיים בשנה: הורי אסירים יכלו לבקר שם את ילדיהם, אם עלה בידם להגיע למקומות המרוחקים שבהם מוקמו מחנות הריכוז. הם אפילו הורשו לשהות עם ילדיהם הכלואים בחדרים שכורים מחוץ למחנה. במשך ביקור כזה נודע לליחצ'ב שבלילה שבו בילה עם משפחתו באו לקחת אותו מתאו להוצאה להורג, ומאחר שלא מצאו אותו במחנה לקחו מישהו אחר במקומו, כדי להשלים את המכסה. הוא לא הצליח לגלות מי היה האיש הזה, אך כפי שכתב בזיכרונותיו, מאותו יום השתנו חייו – הוא הרגיש חובה לחיות חיים שלא יביישו את האלמוני שמת תחתיו.

נוסחת העלילה "רצו אותי אך לקחו מישהו אחר" חוזרת על עצמה, בצורות שונות, גם בסיפורי הגולג המעודנים של ורלם שלמוב (Varlam Shalamov). ניתן לפגוש אותה גם אצל פרימו לוי: בסיפורו על הסלקצייה האחרונה באושוויץ הוא, פרימו, ניצל אף שהיה תשוש. לתאי הגזים העדיפו לקחת את רנה (René), שהלך לפניו. רנה היה בחור צרפתי שכוחו עוד לא תש, אך הוא הרכיב משקפיים. פרימו תהה אם לא הייתה כאן טעות: שמא התבלבלו האס אס (SS) בין הכרטיסים שלהם, ולמעשה רצו אותו ולא את רנה.

היצירה המוקדשת כולה לחיים המשובשים, במציאות סובייטית, של אדם ששרד על חשבון אדם אחר יצאה לאור ברוסיה בתחילת הפרסטריוקה. זוהי הנובלה "הקפיטן דיקשטיין" (1990) מאת מיכאל קוראיב (Mikhail Kuraev). ב־1921 השתתף גיבור הסיפור במרד הימאים נגד הבולשביקים במבצר קרוונשטדט (Kronstadt) באי על יד פטרסבורג. כידוע, אחרי שהמרד דוכא לקחו המנצחים הבולשביקים מעין מעשר מתוך השבויים (דצימציה), למעשה יותר ממעשר – כי הוציאו להורג לא כל שבוי עשירי אלא הרבה יותר. הגיבור מוחזק עם עוד שבויים במחסן קר שכמה אנשים קופאים בו למוות. הוא חצי קפוא וחצי

זהות מושאלת, אחריות כלפי המת ושינוי בלתי הפיך של אופי וצורת החיים. המוטיב החשוב ביותר במכלול זה הוא שינוי הזהות. אסיים באזכור של עוד יצירה אחת המתרכזת בנושא זה – "המת הנחוץ" (*Le mort qu'il faut*) מאת חורחה סמפרון (Jorge Semprún) – הספר האחרון (2001) מתוך ארבעת הרומנים שלו על מחנה הריכוז בוכנוולד.

המספר האוטוביוגרפי כלוא במחנה נאצי זה, מחנה "בר מזל", כי מאז 1943 בערך נתפסו עמדות הכוח שבו בידי אסירים פוליטיים, בעיקר קומוניסטים, ולא בידי אסירים פליטים. כאשר מגיעה למשרד המחנה שאלה מברלין בעניינו של סמפרון, חושבים חבריו שחיו בסכנה ומחליטים שעליו להיעלם. הפתרון הוא החלפת זהויות עם מישהו שעומד למות בבית החולים באותו לילה. מתברר שז'ראר [כינויו של סמפרון במחתרת הצרפתית (ה-Resistance)] מכיר את האיש שנבחר להחלפה, שהוא כמעט הכפיל שלו. זהו פרנסואה (François), צעיר שאביו הפרו־נאצי בגד בו, בניגוד לאביו של פרנסואה לואזרול ובדומה ללוסיוס ברוטוס (Lucius Junius Brutus) הרומאי (מן המאה השישית לפני הספירה), שדן שניים מבניו למוות בגלל תמיכתם ביריבו. אחרי שז'ראר מבלה את הלילה לצד פרנסואה הגוסס ושומע את מילותיו האחרונות (ואז נרדם ואינו שומע כשמוציאים את הגופה), מתברר שהחלפת הזהויות אינה נחוצה כי השאלה מברלין לא הייתה עוינת – מקורה בפנייה של אביו של ג'ראר לפקיד פרו־גרמני מתוך דאגה לבנו. כאן הכותרת של הרומן מקבלת משמעות חדשה: בני אדם אינם חלקי חילוף, המת הצעיר עדיין נחוץ לנו, ולז'ראר אחריות לשמירת דמותו.

לצערנו הרב, המחשבה הזו רלוונטית היום יותר מתמיד בשל האירועים של החודשים האחרונים. ■

לעומת זאת ביצירה בדיונית, הרומן "קאפו" (1987) מאת הסופר הסרבי אלכסנדר תישמה (Aleksandar Tišma), הגיבור הראשי, שהוא יהודי מומר, מאמץ את הזהות של קומוניסט קרואטי שנפטר בבית חולים של מחנה ריכוז, ובזהות זו מגיע לאושוויץ, שם הוא הופך לקאפו, לרוצח ולאנס. זהו היפוך של הטופוס: האיש בוגד גם במוצאו וגם במת שאת שמו הוא נושא. אחרי המלחמה הוא חוזר לזהותו האמיתית, אך עברו רודף אותו ולא ניתן לו מנוח.

היפוך רדיקלי עוד יותר של אותו הטופוס אפשר למצוא בסוף הרומן המפורסם והבעייתי של ג'ונתן ליטל (Jonathan Littell) "נוטות החסד" (*Les Bienveillantes*, 2006), שבו האירועים המרכזיים של השואה מסופרים מנקודת מבט של קצין ה־אס אס שבוגד בכולם, כולל בידידו הטוב (גם הוא קצין ה־אס אס) שאותו הוא הורג כדי לגנוב את תעודת הזהות שאותה החרים הידיד מעובד כפייה צרפתי.

התופעה השנייה – דמיון משפחתי של קבוצת יצירות מעולמות תרבותיים שונים (שלדעתי, שייכים למעשה לאותו עולם אחד, העולם שלנו) – היא החזרה של כמה וכמה מוטיבים על עצמם, רובם אך לא כולם, בכל יצירה ויצירה. כך הטופוס של הקרבה עצמית במקום אחר מתאפיין במוטיבים של אהבה רומנטית ואהבה בין הורים לילדים, של פרדה, של שבי, של מכסות הנדונים הנקבעות על ידי השלטון וזרועותיו, של שינוי אידאולוגי, של אומנויות, וגם של שינה עמוקה ושל יין. טופוס ההישרדות על חשבון האחר ירש חלק מן המוטיבים הללו, כגון דינמיקה משפחתית, אשמה וחפות, שבי, שינה וגם מכסות – הן מכסות הנדונים והן מכסות המזון הלא מספיקות במחנות ריכוז (התרחבותה של תופעת המכסות על סוגיהן השונים היא אחת הסיבות לעליית הטופוס של הישרדות במקום אחר ועל חשבון אדם אחר).⁷ עליהם נוספו נושאים אחרים, כמו ביטול האבל,

הערות ומקורות

- 1) על topoi בשירה אורופית ראו Curtius, 70–88.
Curtius, Ernst Robert, *European Literature and the Latin Middle Ages*, trans. Willard R. Trask, Princeton: Princeton University Press, 1990 [1953].
- 2) מוניקה פלודרניק מדגישה שניתן להבחין ב־topoi גם בנרטיב בפרוזה. ראו Fludernik, 38–42.
Fludernik, Monika, *Metaphors of Confinement: The Prison in Fact, Fiction, and Fantasy*, Oxford: Oxford University Press, 2019.
- 3) Kahan 133–134.
Herman, Kahan, with Knut M. Hansson, *The Fire and the Light*, trans. Dahlia Pfeffer, Jerusalem: Yad Vashem, 2006.
- 4) על הקשר שבין הסיפור של לואזורל לקומונוטריזם ראו Douthwaite, 129–130.
Douthwaite, Julia, "Martyrdom, Terrorism, and the Rhetoric of Sacrifice: The Cases of Marat, Robespierre, and Loiserolles" in Dominic Janes and Alex Houen (eds.), *Martyrdom and Terrorism: Pre-Modern to Contemporary Perspectives*, Oxford: Oxford University Press, 2014, 109–130.
- 5) לביקורת על דרישת הנאמנות האבסולוטית למסגרת חברתית הרחבה מתוך המסגרות שלהן משתייך הפרט ראו Harrison.
Harrison, Bernard, "Houyhnhnm Virtue," *Partial Answers* 1:1 (2003), pp. 35–64.
- 6) Wittgenstein, 32, §67
Wittgenstein, Ludwig, *Philosophical Investigations*, trans. G. E. M. Anscombe, Oxford: Blackwell, 1986 [1953].
- 7) על המנות היומיות הקטנות שמשמעותן גסיסה איטית מרעב כרוני, גם במחנות נאציים וגם בגולג, כותבים כמעט כל האסירים לשעבר. בספרו של יהודה (יולי) מרגולין (מרגולין 2013: 466–467) התופעה כמעט הופכת לנוסח מודרני של הדילמה המוסרית שבסיפור התלמודי על קיתון מים אחד שאינו מספיק לשניים (בבא מציעא ס"ב א). מרגולין, יהודה, **מסע לארץ האסירים**, תרגום מרוסית: עידית שקד, ירושלים: כרמל, 2013 [1952].

תודות

אני מודה לשלומית רמון־קינן ולג'רמי הותרון (Jeremy Hawthorn) על הערות בונות לגרסה מוקדמת של מאמר זה.